

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОСОЦІАЛЬНОГО СКЛАДУ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРОСКУРІВСЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (перша половина XIX ст.)

Розуміння сучасних етносоціальних процесів неможливе без ґрунтовного вивчення історичного минулого, дослідження регіональних особливостей формування національно-конфесійного складу населення. Перебування українських земель у складі сусідніх держав і, як наслідок, панування, протягом тривалого часу, неукраїнського етносу в політичній (адміністративній), економічній (торгівельній, промисловій, землевласницькій), культурній сферах обумовило специфічний склад населення Правобережної України, а в тому числі Подільської губернії. Особливо цікавим в цьому плані є вивчення історії формування етносоціального складу населення звичайного провінційного міста Проскурова наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. (час інкорпорації та інтеграції згаданого регіону до складу Російської імперії).

Перші описи повітового міста Проскурова з'явилися на початку XIX ст. у працях польських дослідників В. Марчинського “Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії”¹ та О. Пшездецького “Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часів”². 1863 р. вперше був опублікований систематизований нарис про м. Проскурів “Історичний опис повітового міста Проскурова Подільської губернії”³. До початку XX ст. вийшла друком низка праць загальнопубліцистичного та енциклопедичного характеру, в яких історія міста Проскурова подавалась у загальному контексті минулого Поділля⁴.

Як і в попередній період, так і в радянські часи тема етносоціального складу населення Проскурова та одноіменного повіту початку XIX ст. не знайшла належного висвітлення у науковій літературі. Лише 1993 р., у зв'язку із відзначенням 500-річчя м. Хмельницького, з'являється кілька публікацій, що частково торкаються зазначеної проблеми⁵.

За другим (1793 р.) і третім (1795 р.) поділами Речі Посполитої вся Правобережна Україна відійшла до Російської імперії і після утворення Подільської губернії (1795 р.) м. Плоскирів (нині – Хмельницький) набув статусу повітового міста та отримав в офіційних документах назву “Проскурів”⁶.

На поч. XIX ст. Подільська губернія площею 42019,1 кв.км складалась із 12 повітів загальною чисельністю населення 1258 тис. осіб⁷. Проскурівський повіт складався з повітового міста, 8 містечок: Кузьмин, Миколаїв, Сатанів, Тарноруда, Фельштин, Чорний Острів, Шарівка, Ярмолинці і 182 поселень⁸. Зважаючи на юридичний статус повітових містечок (всі – “владельческие”), незначну кількість мешканців в них (населення не досягало 10 тис. осіб у всіх разом взятих), а також сумнівний критерій (соціально-професійний склад населення) у визначенні статусу поселення як містечка, провідну роль серед міських поселень повіту відіграло повітове місто Проскурів.

Підкреслимо, що національна приналежність у переписах населення вперше в Російській імперії визначалась переписом 1897 р.⁹ Щодо попередніх переписів (ревізій), то основний акцент під час їх проведення робився на визначення релігійно-конфесійної належності і становій градації. Тому визначення національної або етнічної приналежності носить в певній мірі умовний характер. Складність викликає і відсутність у джерелах динаміки чисельності населення регіону, що вивчається за деякі періоди (Подільська губернія – за 1800 – 1820-ті рр.)¹⁰.

Серед всієї людності Поділля (і, зокрема, Проскурівщини) дещо простіше визначити чисельний склад євреїв, адже вони майже всі сповідували іудаїзм. Велика кількість євреїв проживала у подільських містах, здебільшого навіть кількісно переважаючи інші національності. Час появи єврейської общини в Проскурові невідомий, однак, серед мешканців міста на кінець XIX ст. євреї складали більшу частину. Заселення євреями міст Правобережжя було обумовлене тим, що ще в період середньовіччя в багатьох країнах Західної Європи розпочали проганяти їх, а в Речі Посполитій вони оселялись без перешкод завдяки численним королівським привілеям. Після приєднання нових територій (до 1795 р.) Катерина II заборонила євреям в'їзд на територію власне Росії, дозволивши їм проживати в західній зоні.

15 губерній (у тому числі Подільська) утворили так звану “ризку оседлости”¹¹.

Поселяючись у містах і містечках, більшість євреїв була шинкарями, корчмарями, торгівцями чи орендарями, стаючи таким чином проміжною ланкою між поміщиками та селянами. Прикладом цього може бути життя семи звичайних єврейських родин з Проскурова. Так, дві з них були орендарями в різних маєтках, чотири – шинкарями та одна з родин жила з доходів від утримання корчми¹². У 1784 р. у місті нараховувалось 170 єврейських будинків¹³ (1789 р. – вже 184¹⁴). За підрахунками Ю. Ходорковського, 1797 р. весь купецький стан міста (60 осіб) складали євреї, а євреїв міщанського стану в Проскуріві було 1522 особи¹⁵. На нашу думку такі дані є спірними, оскільки архівні дані свідчать, що у 1808 році в місті Проскуріві проживало всього 2069 жителів, серед яких була 861 особа єврейського “закона”¹⁶. В цілому ж у Проскурівському повіті (1804 р.) нараховувалось 2060 міщан євреїв¹⁷. Враховуючи загальну тенденцію до збільшення міського населення по губернії протягом першої пол. XIX ст. з 6 % по V ревізії (1795 р.) до 12,5 % по X ревізії (1858 р.)¹⁸, таке зменшення чисельності євреїв-міщан є дещо суперечливим. Проте, майже повна перевага зазначеного етносу у сфері торгівлі Проскуріві не викликає сумніву. На 1804 рік по всьому повіту нараховувалось лише 10 купців, причому всі – євреї¹⁹. Така ситуація зберігалась протягом першої половини XIX ст. 1808 р. в Проскуріві не зафіксовано жодного купця, однак 13 євреїв торгували в лавках і без лавок – 664 особи, в той час як серед християн (поляки, українці) лише 12 осіб торгували дрібним товаром²⁰. 1849 р. у місті проживало вже 144 купці 2-ї та 3-ї гільдій єврейського походження (що складало 5,11 % від загальної кількості купців в губернії) та жодного християнського. В той же період міщан євреїв в місті нараховувалось вже 2861 особа (1477 чоловічої і 1384 жіночої статі)²¹.

З приєднанням нових територій царська влада залишила майже без зміни старий адміністративно-управлінський апарат, що пояснюється неможливістю швидкої заміни поляків-чиновників на росіян, які лише почали прибувати в регіон, витісняючи поляків з адміністративних посад²². До кінця XVIII ст. росіяни склали незначну частку населення Правобережної України (0,1 %) ²³ і не відігравали провідної ролі в жодній з ланок господарства, навіть незважаючи на інтенсивну роздачу маєтків та володінь царському генералітету та чиновництву (в тому числі і в Проскурівському повіті – генерал-аншефам І.В. Гудовичу, П.Б. Пассеку²⁴), а також ряд пільг переселенцям з центральних районів Російської імперії. Прикладом переважання поляків в адміністративно-управлінському апараті є, зокрема, підписи під повідомленням в магістратах. Серед 12 яких зустрічаємо два-три українських прізвища, решта, наприклад, такі як Prez. Kaczorowski – проскурівський магістрат, Президент Вержицький – Кам’янецький тощо, свідчить на користь їх польського походження²⁵. Аналогічну ситуацію спостерігаємо при вивченні складу проскурівського повітового суду: суддя – Міхаль Зеленський, підсудки – Іпполіт Кадлубінський, Ян Білінський, возні – Ян Врона, Єржи Чехоський, Юзеф Кузьмінський, Грегор Попель²⁶.

Ще більш безсумнівним було становище поляків у землевласництві. Так, всі вісім містечок Проскурівського повіту перебували у власності шляхетських польських родин: Морських, Чарторийських, Потоцьких, Синявських, Грабянко, Дульських, Мархоцьких²⁷. Навіть із зміною власника національність володаря, як правило, залишалась такою самою.

За дослідженням М. Орловського, поляки склали досить значну частину міського населення і переважали православних у три рази. Більшість польського етносу в місті склали вихідці з Мазовецького та Мазурського воєводств, що були переселені сюди ще в кінці XVII ст. гетьманом Мартином Замоїським. Сучасним наслідком цього стало деяке поширення прізвищ з коренням – мазур – серед населення регіону. Вони (поляки) “... резко отличаются от малоросов, в общежитии, культуре и одежде ... Говорят исковерканным польским языком, то есть мазовецким наречьем”²⁸. На кінець XVIII ст. поляки склали 9 % всіх мешканців губернії²⁹. Станом на 1849 р. осіб римо-католицького віросповідання, що певною мірою може слугувати орієнтиром при визначенні їх національної приналежності, налічувалось 1051 особа (519 чол. і 532 жін. статі), що складало 26,13 % мешканців міста³⁰. У той же час Проскурівський повіт посідав лише 11 місце за кількістю православних і перше – за кількістю римо-католиків в губернії³¹.

На відміну від інших національних груп українці, що складала 85 % населення губернії³², у переважній більшості мешкали у сільській місцевості. Лише незначна їх частина (ремісники, духівництво, чорноробочі) складала конкуренцію євреям і полякам у містах. Так, серед міських станів на 1808 р. у відомості про чисельність мешканців Проскурова нараховуємо 810 хліборобів, 29 селян, що належали міському костюлу та 69 християн, що тимчасово перебували у місті³³. Припускаємо, що абсолютна більшість з них були українцями. Крім того, у зазначений період в Проскурові нараховувалось 114 чиновників, 11 осіб духовного сану та лише дві особи шляхетського стану³⁴.

Серед міського населення певного поширення набули ремесла та промисли. На 1797 р. крім хліборобів, були в місті "майстрові" люди: шевці – дві особи, ткачі – вісім, бондарі – дев'ятнадцять, кушніри – десять, ковалі – три, різники – сімдесят дев'ять³⁵. Якщо в кінці XVIII ст. в місті нараховувалось 177 ремісників, то в 1805 р., за підрахунками П.В. Клименка, – усього 113. На цей період порівняно з 1797 р. збільшується кількість шевців до 16 осіб і водночас відбувається зменшення кушнірів до 8, різників до 4 осіб³⁶. За наступних три роки кількість ремісників збільшилась майже у 2,5 рази і на 1808 р. складала 277. Причому 101 особа з них була євреями, 176 – християни³⁷. Більшість ремісників об'єднувались у цехи, які існували в Проскурові та містечках повіту³⁸. Так, в містечку Миколаєві в цей час діяло три ремісничих цехи: кушнірський, гончарський, шевський і один неремісничий – так званий парубоцький³⁹.

На 1849 р. кількість осіб, зайнятих у ремісництві, зменшилась до 88 осіб, що було характерною тенденцією для всієї Подільської губернії, кількість ремісників в якій зменшується на 20 %⁴⁰. Такий стан можемо пояснити початковим етапом розвитку фабрично-заводського виробництва та зміною кон'юнктури загальноросійського ринку.

Таким чином, протягом першої пол. XIX ст. у національному складі міського населення Проскурівського повіту особливих змін не відбулося. Переважну більшість мешканців міста та містечок, як і в попередній період складала не українські етноси (євреї, поляки). Корінний український етнос в даному регіоні в переважній більшості проживав у сільській місцевості і лише незначна їх частина була зайнята ремісництвом та торгівлею у містах та містечках повіту. Інші національні групи (росіяни, німці, цигани) залишались малочисельними й істотно не впливали на етнічну ситуацію як в губернії, так і в повіті. Великою мірою національний склад обумовлював і соціальну градацію населення. Так, якщо українці в більшості займались хліборобством, ремісництвом, євреї продовжували займатись традиційними ремеслами, торгівлею, орендували майже всі млини повіту, володіли лавками мануфактурних та дрібних товарів. Адміністративні, чиновницькі посади продовжували в більшості займати поляки, інтенсивне витіснення яких з управлінської сфери почалось лише з кінця першої половини XIX ст.

¹Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. – Wilno, 1820. – Т.1. – 350 s.; 1821. – Т.2. – 302 s.; 1823. – Т.3. – 316 s.; ²Przeddziecki O. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow. – Wilno, 1840. – Т.1. – 232 s.; 1841. – Т.2. – 157 s.; ³Орловський М. Историческое описание уездного города Проскурова Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости. – 1863. – № 5; ⁴Див. : Баженов Л.В.Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. : Становлення. Історіографія. Бібліографія. – Мельницький, 1995. – 256 с.; ⁵Див. : Плоскрирів. Проскурів. Хмельницький : Фактографічний зб. – Хмельницький, 1993. – 80 с.; Хмельницькому – 500 : Наук. записки. – Хмельницький, 1993. – Вип. 1. – 56 с.; Рідний край очима допитливих : Мат. Хмельницької обл. краєзавч. конф. учнівської молоді, присвяченої 500-річчю заснування м.Хмельницького) 28-30 серпня 1993 р. – Хмельницький, 1993. – 102 с.; ⁶Городские поселения Российской империи. – Спб., 1993. – Т. 4. – 102 с.; ⁷Баженов Л.В. Поділля у XIX столітті // Рад. Поділля. – 1991. – С.6; ⁸Ківільша Г.Б. Опис м. Проскурова в роботі Екстера "Географічний, гідрографічний, топографічний і економічний опис Подільської губернії" // Хмельницькому – 500 : Тези наук.-теор. конф. – Хмельницький, 1991. – С. 20-21; ⁹Кабузан В.М., Махнова Г.П. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795-1959 гг. // История СССР. – 1965. – № 1. – С. 29; ¹⁰Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX веке.

Етническіе і соціальніе процесы. – Кишинев, 1979. – С. 17; ¹¹Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 296; ¹²Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф. 226. – Оп. 79. – Спр. 2690. – Арк. 19-20; ¹³Переписи єврейського населення в Юго-Западном крае // Архив Юго-Западной России. – 1980. – Ч.У. – Т. 2. – С. 451; ¹⁴Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. священника Евфимия Сецинского. Приходы и церкви Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1901. – Вып. 9. – С. 847; ¹⁵Ходорковский Ю. Проскуров // 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Подолия; Иерусалим; СПб, 1997. – Вып. 1. – С. 176; ¹⁶КПМДА. – Ф. 277. – Оп. 1. – Спр. 519. –Т. 1. – Арк. 74 зв. – 75; ¹⁷Там само. – Ф. 226. – Оп. 79. – Спр. 2840. – Арк. 1 зв. – 9 зв.; ¹⁸Кабузан В.М. Населення Поділля в 1795-1858 рр. (соціально-класовий склад) // Тез. доп. VI Подільск. істор.-краєзнавч. конф. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 50-51; ¹⁹КПМДА. – Ф. 266. – Оп. 79. – Спр. 2840. –Т. 1. – Арк. 1 зв. – 9 зв.; ²⁰Там само. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 519. –Т. 1. – Арк. 74 зв. – 75; ²¹Военно-статистическое обозрение Российской исперии. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-ом отделении Департамента Генерального Штаба. – СПб., 1849. – Т. X. – Ч. 2. Подольская – Табл. 5; ²²Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города. Горожане, их общественный и домашний быт. – М., 1979. – С. 73; ²³Кабузан В.М. Народы России в ХУШ веке. Численность и этнический состав. – М., 1990. – С. 208; ²⁴КПМДА. – Ф. 266. – Оп. 79. – Спр. 2755. –Т. 1. – Арк. 107-110; ²⁵Клименко П.В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку ХХ віку // Ювіл. зб. На пошану академіка Дмитра Івановича Багалія... – К., 1027. – С. 1055; ²⁶КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7. –Т. 1. – Арк. 110 зв.; ²⁷Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. священника Евфимия Сецинского. Приходы и церкви Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1901. – Вып. 9. – С. 847, 856-857, 877, 888, 896-897, 900; ²⁹Кабузан В.М. Народы России в ХУШ веке. Численность и этнический состав. – М., 1990. – С. 217; ³⁰Военно-статистическое обозрение Российской исперии. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-ом отделении Департамента Генерального Штаба. – СПб., 1849. – Т. X. – Ч. 2. Подольская – Табл. 3; ³¹Там само. – Табл. 3; ³²Кабузан В.М. Народы России в ХУШ веке. Численность и этнический состав. – М., 1990. – С. 211; ³³КПМДА. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 519. –Т. 1. – Арк. 17; ³⁴Там само. – Арк. 74 зв. – 75; ³⁵Боголюбова І.М., Тимофеева Л.О., Чернишов О.В. Місто Проскурів у ХУШ – на початку ХХ ст. : дати і події // Плоскирів. Проскурів. Хмельницький : Факторграфічний зб. – Хмельницький, 1993. – С. 5; ³⁶Указ. роб. – С. 1051; ³⁷КПМДА. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 519. –Т. 1. – Арк. 17; ³⁸Блажевич Ю.І. Проскурів ремісничий, торговельний, промисловий (ХІХ – поч. ХХ ст.) // Плоскирів. Проскурів. Хмельницький. – С. 22-23; ³⁹Назаренко Є. Були цехи в містечку Миколаєві // Прибузька зоря. – 1996. – 19 вересня. – С. 4; ⁴⁰Военно-статистическое обозрение.... – Табл. 12.

Машенко С. (Україна)

УКРАЇНЦІ В КРИМУ: ЕТНОДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ (VIII-XX СТОЛІТТЯ)

Завдяки своєму географічному розташуванню Крим з давніх давен відігравав визначну роль в економічному та політичному житті народів і країн Азово-чорноморського басейну. Півострів увібрав в себе культуру цивілізацій Греції, Риму, Київської Русі та Візантії, Хозарської держави й Балканських країн. У Криму проживають представники різних етносів. В інтересах кожної етнічної групи добитися визнання того факту, що вона є домінуючою (особливо цього прагнуть росіяни). Загальновизнаним є той факт, що за своїми кількісними показниками на півострові переважають українці, росіяни і татари. Але певні московські кола всіма своїми силами намагаються довести протягом кількох останніх років, що українці з'явилися в Криму, нібито, лише після 1954 р. На півострові склалася дивна ситуація, коли українське населення Криму позбавлено в Українській державі права на освіту рідною мовою, на розвиток українських громадсько-політичних організацій і товариств.

Актуальність зазначеної теми змусила мене заглибитися в дослідження проблеми історії українського населення Криму.